

Alternatywne formy gospodarowania na obszarach chronionych subregionu Puszczy Białowieskiej

Barbara Roszkowska

Wstęp

Ograniczenia przyrodniczo-prawne obowiązujące na obszarach chronionych wyraźnie redukują formy użytkowania rolniczego wiążące się z intensyfikacją produkcji rolnej. Nie należy jednak rezygnować z prowadzenia produkcji rolnej na tych obszarach, ponieważ doprowadziłoby to do degradacji krajobrazu oraz zaniku niektórych gatunków roślin i zwierząt. Wprowadzenie na obszarach chronionych gospodarki rolnej opartej na ekologicznych zasadach w połączeniu z alternatywnymi sposobami gospodarowania, takimi jak agroturystyka, może również być źródłem rozwiązywania problemów, które ujawniły się w polskim rolnictwie po 1989 r. Trudności te polegają na przeroście zatrudnienia i obniżeniu efektywności gospodarki rolnej. Po 1989 r. obniżyły się realne dochody wielu gospodarstw rolnych, które w momencie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej (UE) mogą nie wytrzymać konkurencji z wysoko wydajnymi gospodarstwami unijnymi. W konsekwencji może to wymusić zmianę źródeł utrzymania wielu polskich rolników i ich rodzin.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie możliwości rozwoju gospodarki rolnej i turystyki opartej na ekologicznych zasadach na obszarach chronionych subregionu Puszczy Białowieskiej.

Warunki i wyniki produkcji rolnej w subregionie Puszczy Białowieskiej

Subregion Puszczy Białowieskiej to obszar o wyjątkowych wartościach przyrodniczych, dlatego też prowadzenie w nim działalności rolnej musi uwzględniać wymogi ochrony środowiska przyrodniczego. W ramach zapropo-

nowanego w 1998 r. Kontraktu dla Puszczy Białowieskiej podkreśla się, że funkcja ochronna powinna być realizowana w warunkach stałego wzrostu poziomu życia zamieszkałej tu ludności, a racjonalne użytkowanie zasobów przyrodniczych Puszczy winno stać się trwałym elementem zrównoważonego rozwoju omawianego obszaru.

W krajach UE podstawowym dokumentem regulującym metody produkcji rolniczej zgodnie z potrzebami ochrony środowiska była do niedawna Dyrektywa nr 2078/92 UE, a obecnie jest Rozporządzenie Rady UE nr 1257/1999. Zgodnie z wytycznymi tych dokumentów przez programy pomocy promuje się działania, które w przyszłości mogą być zastosowane w Polsce, m.in.:

- utrzymanie gospodarki rolnej i leśnej na terenach zagrożonych wyludnieniem, jeśli jest to niezbędne lub ze względu na naturalne zagrożenie i ryzyko pożarów;
- sposoby użycia terenów rolniczych zgodnie z potrzebami ochrony i poprawy środowiska oraz zachowania różnorodności biologicznej;
- długoterminowe odłogowanie gruntów ze względu na ochronę środowiska;
- edukację i szkolenie praktyczne dla rolników w zakresie systemów rolnictwa zgodnych z potrzebami ochrony środowiska i zachowania krajobrazu.

Rozporządzenia unijne są obligatoryjne dla krajów członkowskich. Zastosowanie ich wytycznych w Polsce ze względu na perspektywę przystąpienia do UE jest niezbędne, przy czym należy uwzględnić znaczne różnice w poziomie i rodzajach zagrożeń, jakie środowisku stwarza polskie rolnictwo.

Subregion Puszczy Białowieskiej to obszar obejmujący swoim zasięgiem lasy puszczańskie zlokalizowane w większości na terytorium gmin wiejskich: Białowieża, Hajnówka, Narewka i Dubicze Cerkiewne. Jak wynika z danych zamieszczonych w tab. 1, obszary chronione w różnych formach na tym terenie stanowią od 62,2% do 99,0%, co ma niewątpliwy wpływ na prowadzoną tu działalność gospodarczą, w tym także na gospodarkę rolną [5; 6; 9].

Tabela 1. Obszary chronione w subregionie Puszczy Białowieskiej (% powierzchni gmin)

Wyszczególnienie	Gmina Białowieża	Gmina Dubicze C.	Gmina Hajnówka	Gmina Narewka
Obszary chronione ogółem, w tym:	99,0	71,2	62,2	95,7
parki narodowe	29,8	–	–	13,1
rezerваты przyrody	6,0	1,0	6,2	0,9
obszary chronionego krajobrazu	62,8	69,8	54,2	81,7
użytki ekologiczne	0,4	0,4	1,8	0,03
pomniki przyrody (szt.)	549	19	361	68

Źródło: [7].

Warunki prowadzenia gospodarki rolnej w subregionie Puszczy Białowieskiej, a co za tym idzie wyniki produkcyjne gospodarstw tam zlokalizowanych znacznie odbiegają od średniej dla województwa podlaskiego. Tereny rolnicze omawianego obszaru charakteryzują się ogólnie małą przydatnością do efektywnego gospodarowania rolniczego. Na taki stan rzeczy składa się wiele przyczyn [8]:

- najsurowszy na całym Niżu Polskim klimat oraz ogólnie niska jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej; bardzo małe możliwości produkcyjne mają gleby w gminie Narewka, średnie – w gminie Białowieża i Dubicze Cerkiewne, natomiast gleby w gminie Hajnówka charakteryzują się relatywnie bardzo dobrą i dobrą przydatnością do produkcji;
- znaczny udział gleb o bardzo niskiej i niskiej zasobności gleb w makroskładniki (62,8% w fosfor, 40,8% w potas i 46,8% w magnez) oraz dominacja na tym obszarze gleb o odczynie bardzo kwaśnym i kwaśnym, w związku z czym około 50% gleb w gminach znajdujących się na terenie Puszczy wymaga wapnowania. Gleb, na których wapnowanie jest zbędne subregion ma niewiele, od 9% w gminie Dubicze Cerkiewne do 14% w gminach Hajnówka i Narewka;
- mniejsza średnia wielkość gospodarstw w subregionie w stosunku do województwa – przeważają gospodarstwa o powierzchni poniżej 5 ha (67,1%); najmniej korzystna struktura agrarna występuje w sołectwach położonych na terenie Puszczy Białowieskiej (78,4% gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha), korzystniejsza – w sołectwach położonych na Polanie Białowieskiej (73,4%), a relatywnie najlepsza – na obrzeżach Puszczy (62,4% gospodarstw);
- postępujący proces starzenia się mieszkańców analizowanego obszaru, migracja ludzi młodych do innych, bardziej atrakcyjnych pod względem możliwości zatrudnienia i rozwoju rejonów.

Rolnictwo w subregionie Puszczy Białowieskiej jest bardzo tradycyjne. Stanowi ono żywy przykład dawnych, zbliżonych do naturalnych systemów gospodarowania o małej intensywności, wydajności i towarowości, nie zapewniających często minimalnych środków egzystencji ludności rolniczej (zwłaszcza w gminie Białowieża plony ziemniaków i roślin zbożowych są stosunkowo niskie – znacznie niższe od uzyskiwanych średnio w województwie podlaskim). Świadczą o tym m.in.:

- uproszczona struktura zasiewów – podstawowymi roślinami uprawnymi są żyto, zboża jare lub ich mieszanki oraz ziemniaki, natomiast sporadycznie uprawia się rośliny przemysłowe, strączkowe i kukurydzę. Tak mała liczba uprawianych gatunków jest wynikiem niekorzystnych warunków glebowych i klimatycznych, a także miejscowej tradycji. Udział zbóż w strukturze zasiewów w poszczególnych gminach waha się w granicach 63,9–83,8%. Taki dobór roślin jest niekorzystny ze względu na efektywność systemów rolniczych i zasady rolnictwa zachowawczego;

- mała obsada bydła i trzody chlewnej (średnia dla subregionu wynosi 37,5 i 35,1 szt./100 ha UR) w stosunku do średniej w województwie podlaskim (56,6 i 89,6 szt./100 ha UR), przy czym wyższa niż w województwie jest tu obsada owiec i koni; obsada inwentarza żywego w gospodarstwach omawianych gmin przedstawia się następująco: Białowieża – 0,37 SD/ha, Narewka – 0,71 SD/ha, Dubicze Cerkiewne – 0,77 SD/ha, Hajnówka 0,86 SD/ha;
- niskie zużycie środków plonotwórczych – najczęściej stosowane nawożenie to obornik, natomiast nawożenie mineralne traktowane jest wyłącznie jako uzupełniające (średnia dawka wynosi 50 kg NPK/ha, preferowane jest nawożenie azotem i potasem, natomiast nawozy fosforowe stosowane są bardzo rzadko, przy czym w około połowie gospodarstw nie stosuje się nawożenia mineralnego). Wapnowanie gleb zostało niemal zupełnie zaniechane, stosuje je tylko około 10% gospodarstw. Niewielki odsetek gospodarstw stosuje środki ochrony roślin (najczęściej używane są insektycydy w celu zwalczania stonki ziemniaczanej oraz herbicydy do zwalczania chwastów w zasiewach zbóż). Rolnicy nie stosują kompleksowej ochrony roślin, a pojedyncze zabiegi wykonywane często poza optymalnymi terminami nie przynoszą oczekiwanych efektów. Na zakup kwalifikowanego materiału siewnego i sadzeniakowego decydują się najczęściej właściciele gospodarstw o powierzchni powyżej 5 ha.

Potencjalne kierunki rozwoju działalności rolniczej i pozarolniczej na obszarach chronionych subregionu Puszczy Białowieskiej

Możliwości rozwoju rolnictwa ekologicznego [1]

Pomimo niesprzyjających warunków naturalnych do produkcji rolnej, rolnictwo nadal stanowi miejsce pracy większości ludności zamieszkującej wiejskie gminy puszczańskie. Wprowadzenie na teren tych gmin alternatywnych w stosunku do istniejących (ekstensywnych) form gospodarki rolnej uwzględniających ograniczenia przyrodniczo-prawne obowiązujące na obszarach chronionych może sprawić, że rolnictwo stanie się jednym z czynników rozwoju subregionu. Taką alternatywną formą użytkowania rolniczego może być rolnictwo ekologiczne, które na badanym obszarze umożliwi pełniejsze wykorzystanie istniejącego potencjału ludzkiego i środowiskowego oraz pozwoli przenieść większą niż dotychczas część ogólnospołecznych korzyści na ludność tam zamieszkałą, stwarzając jej szanse podniesienia dochodów.

Wśród czynników sprzyjających rozwojowi rolnictwa ekologicznego w gospodarstwach subregionu należy wymienić:

- lokalizację na obszarze chronionym w znacznej odległości od źródeł zagrożenia równowagi środowiskowej pochodzenia przemysłowego;
- niski poziom zużycia chemicznych środków ochrony roślin;

- niski poziom zużycia nawozów mineralnych;
- wielokierunkowy charakter produkcji;
- występowanie nadwyżek siły roboczej.

Natomiast główne bariery rozwoju ekologicznych metod produkcji w subregionie Puszczy Białowieskiej to m.in.:

- stosowanie uproszczonych płodozmianów;
- brak przygotowania rolników do podjęcia produkcji ekologicznej;
- brak lokalnego rynku zbytu na produkty rolnictwa ekologicznego.

Możliwości rozwoju agroturystyki

Do działalności o charakterze pozarolniczym mogącej rozwijać się na obszarach prawnie chronionych należy agroturystyka, oparta na walorach przyrodniczych i kulturowych wsi jako naturalnej bazy rozwoju. Agroturystyka jest świadczeniem kompleksowych usług turystycznych przez rodziny w gospodarstwach rolniczych. Postrzegana jest jako jeden ze składników wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, szczególnie ważny na obszarach chronionych. Może ona stanowić alternatywne źródło dochodów ludności, ciesząc się od kilku lat rosnącym zainteresowaniem mieszkańców wsi. Ta specyficzna forma wypoczynku daje nowe (w stosunku do turystyki masowej) możliwości organizowania wolnego czasu mieszkańcom regionów zurbanizowanych.

Agroturystyka zajmuje znaczące miejsce w zrównoważonym rozwoju wsi nie tylko ze względu na racjonalne wykorzystywanie zasobów środowiska przyrodniczego, ale również z uwagi na rolę jaką pełni w stymulowaniu wzrostu gospodarczego obszarów wiejskich. Pozytywne oddziaływanie agroturystyki na rozwój społeczno-gospodarczy przejawia się m.in. w [2]:

- zwiększaniu pozarolniczych dochodów mieszkańców wsi związanych z przyjmowaniem turystów w gospodarstwie rolnym i świadczeniem usług towarzyszących;
- możliwości dodatkowego zatrudnienia w obsłudze ruchu turystycznego (zakwaterowanie, gastronomia, handel, rzemiosło, pamiątkarstwo, obsługa przewodnicka itp.); szacuje się, że jedno gospodarstwo świadczące usługi agroturystyczne uruchamia na obszarze wiejskim około 10 nowych miejsc pracy [10];
- zwiększeniu możliwości zbytu artykułów spożywczych wytwarzanych w gospodarstwie, przyczyniając się do utrzymania istniejącej produkcji, rozszerzenia asortymentu i przetwórstwa płodów rolnych oraz podniesienia ich jakości;
- stymulowaniu napływu inwestycji z zewnątrz obszaru recepcyjnego oraz zwiększeniu majątku trwałego przez rozwój zagospodarowania turystycznego i usług towarzyszących;
- wzroście wartości gruntów rolnych i działek budowlanych;

- inwestycjach w infrastrukturę na wsi związaną z ochroną środowiska, dotyczących transportu, wytwarzania energii, gospodarki wodnej, zagospodarowania odpadów itp.;
- ochronie walorów krajobrazowych i wartości kulturowych w celu utrzymania atrakcyjności turystycznej danej miejscowości i jej okolic;
- kształtowaniu świadomości ekologicznej turystów i społeczności lokalnych;
- tworzeniu warunków do podnoszenia poziomu wiedzy i kwalifikacji mieszkańców wsi niezbędnych z punktu widzenia rozwoju gospodarki turystycznej;
- tworzeniu warunków do podnoszenia poziomu kulturalnego i cywilizacyjnego wsi dzięki szerokim kontaktom ludności miejskiej z mieszkańcami obszarów wiejskich.

Agroturystyka pozostaje w ścisłym związku z ochroną środowiska przyrodniczego i ekorozwojem. Rozwój agroturystyki powinien być sprzężony z przyjaznym traktowaniem otoczenia przyrodniczego. Do najważniejszych atrybutów proekologicznych rozwoju agroturystyki zalicza się:

- ochronę środowiska przyrodniczego dzięki promocji takich form turystyki, które są ekonomicznie produktywne, społecznie odpowiedzialne i przyjazne dla środowiska;
- podejmowanie działalności turystycznej dostosowanej do środowiska i krajobrazu;
- rozwój infrastruktury wspierającej ekologiczne wzory turystyki (transport, wytwarzanie energii, gospodarkę odpadami, ściekami, wodą itp.);
- rozwój produkcji żywności o wysokich standardach ekologicznych (żywność nie skażona chemią);
- utrzymanie integralności krajobrazu ze szczególnym uwzględnieniem przestrzeni rolniczej, wartości kulturowych oraz atrakcyjności określonej miejscowości i okolicy.

Subregion Puszczy Białowieskiej posiada wiele atrakcji turystycznych. Jest to jeden z najstarszych obszarów chronionych nie tylko w Polsce, lecz także na świecie. Kompleksy leśne Puszczy Białowieskiej zachowały charakter naturalny – można tu zobaczyć unikatowe okazy flory i fauny (w Puszczy występują żubry, stanowiące jedną z największych atrakcji turystycznych). W 1997 r. Białowieski Park Narodowy został wpisany przez UNESCO na Światową Listę Rezerwatów Biosfery. Ponadto subregion Puszczy Białowieskiej jest regionem o bogatej kulturze materialnej i duchowej, licznych zabytkach będących świadectwem powikłanych losów mieszkańców pogranicza. We współczesnej turystyce właśnie konglomerat cech, różnorodność rodzajowa walorów turystycznych i możliwość ich wielostronnego, rekreacyjnego wykorzystania stanowią ważne kryteria atrakcyjności turystycznej regionu i miejscowości. Powodem takiej tendencji w ocenie uwarunkowań rozwojowych turystyki są coraz silniej występujące w światowej turystyce zrównoważonej trendy łączenia celów wypoczynkowych z poznawczymi i aktywny stosunek do odwiedzanego środowiska.

Co roku Białowieski Park Narodowy zwiedza ponad 50 tys. turystów. Większość gości stanowią turyści krajowi – w 1999 r. było ich 93% (w tym 43% – indywidualni, pozostali – zbiorowi). Powiat hajnowski, do którego należą gminy puszczańskie, odwiedza znacznie większa liczba turystów (około 100 tys.). Nocują oni głównie w budynkach letniskowych (30%) i obiektach hotelowych (20%). Na wypoczynek beznoclegowy (świąteczny) przyjeżdża około 22% gości [4].

Subregion Puszczy Białowieskiej ze względu na dominację funkcji rolniczej jest szczególnie predysponowany do rozwoju agroturystyki i ekoturystyki jako formy turystyki wiejskiej, zgodnej z zasadami zrównoważonego rozwoju. Obecnie w gminach puszczańskich znajduje się 37 gospodarstw agroturystycznych: w gminie Białowieża – 16, w gminie Narewka – 13 i w gminie Dubicze Cerkiewne – 8. W trakcie prac adaptacyjnych jest następnych 5 gospodarstw w gminie Narewka. Zaledwie kilka z nich współpracuje z Podlaskim Stowarzyszeniem Agroturystycznym, korzystając ze szkoleń i doradztwa w zakresie prowadzenia agroturystyki. Gospodarstwa agroturystyczne czynne są cały rok, ale goście przyjeżdżają tu najczęściej w okresie letnim (wakacje) i ferii świątecznych.

Rozwijanie agroturystyki jest przykładem kreowania przedsiębiorczości¹, która wymaga dysponowania określonymi zasobami umożliwiającymi poczynienie niezbędnych inwestycji, poniesienia pewnych kosztów, zanim nakłady przyniosą spodziewane zyski. Zasobów tych ludności wiejskich gmin puszczańskich brakuje, ponieważ omawiane obszary są słabo uprzemysłowione i charakteryzują się małą przydatnością do efektywnego gospodarowania rolniczego. Osoby gorzej sytuowane nie widzą w agroturystyce szansy poprawy swojej sytuacji, mimo że agroturystyka daje możliwość poprawy warunków życia ludności rolniczej przez uzyskiwanie dodatkowych dochodów, będąc jednocześnie formą ochrony środowiska przyrodniczego i sprzyjając rozwojowi rolnictwa ekologicznego. Informacja o możliwości skorzystania z dogodnych kredytów i ulg podatkowych nie stanowi wystarczającej zachęty do rozpoczęcia działalności agroturystycznej. Rozpoczęcie takiej działalności biorą pod uwagę głównie osoby, które swoje warunki materialne określają jako „dobre”. Jak widać, utrudnieniem w rozwoju agroturystyki są bariery finansowe [4].

Podsumowanie

Wprowadzenie na teren gmin puszczańskich produkcji rolniczej zgodnej z zasadami zrównoważonego rozwoju oraz działalności agroturystycznej wzbogaciłoby dotychczasowe tradycyjne rolnicze formy gospodarowania, stając się jednym z czynników rozwoju subregionu Puszczy Białowieskiej. Wymaga to

¹ Aktywność ekonomiczna w działalności pozarolniczej mieszkańców gmin puszczańskich jest zróżnicowana. Liczba podmiotów gospodarczych na 1000 mieszkańców w 1999 r. wynosiła: w Białowieży – 44,4; w Dubiczach Cerkiewnych – 11,7; w Hajnówce (łącznie z miastem) – 41,7; w Narewce – 28,2. W województwie podlaskim wskaźnik ten kształtował się na poziomie 60,5.

jednak znacznego wsparcia finansowego i merytorycznego ze strony rządu i instytucji samorządowych.

Z przeprowadzonych wyżej rozważań wynika, że warunki przyrodnicze i krajo-brazowe sprzyjają wprowadzeniu proponowanej działalności gospodarczej w rozpatrywanym subregionie. Niestety, barierą utrudniającą realizację tego postulatu są czynniki ekonomiczne (ograniczone wewnętrzne źródła finansowania) i społeczne (duży procent ludności stanowią osoby starsze i niewykształcone). W przedsięwzięciu tym konieczna jest zatem pomoc państwa, polegająca na wsparciu finansowym i edukacyjnym, a także na zaszczerpieniu miejscowej ludności przekonania, że propozycja ta jest warta wysiłku, ponieważ poprawi jej warunki bytu. Wsparcie państwa nie zwalnia władz samorządowych i samych zainteresowanych społeczności od podjęcia wyłożonych starań na rzecz aktywizacji w kierunku nowych form działalności gospodarczej subregionu.

Literatura

1. Bołtromiuk A., Roszkowska B., *Możliwości rozwoju rolnictwa w subregionie Puszczy Białowieskiej*, cz. II, *Analiza SWOT i propozycja potencjalnych kierunków rozwoju rolnictwa w subregionie*, „Optimum – Studia Ekonomiczne”, Białystok 2000.
2. Dębniwska M., Bączek J., *Rola doradztwa i pomocy finansowej w rozwoju agroturystyki*, [w:] Wiatrak A.P. [red.], *Doradztwo w rozwoju agroturystyki*, SGGW, Warszawa 1997.
3. Jędrzejczyk I., *Zarządzanie środowiskiem w przedsiębiorstwach turystycznych*, [w:] Poskrobko B. [red.], *Sterowanie ekorozwojem*, t. III, *Regionalne i gospodarcze aspekty ekorozwoju*, PB, Białystok 1998.
4. Kołozsko-Chomentowska Z., *Szanse rozwoju agroturystyki w gminach puszczańskich*, *Roczniki Naukowe SERiA*, t. II, Zamość 2000.
5. Poskrobko B., *Rejon Puszczy Białowieskiej. Środowisko – gospodarka*, *Studia i Materiały Politechniki Białostockiej*, Białystok 1996.
6. Radecki A., *Rolnictwo w rejonie Puszczy Białowieskiej*, Fundacja „Rozwój SGGW”, Warszawa 1996.
7. *Rocznik statystyczny województwa podlaskiego*, US w Białymstoku, Białystok 2000.
8. Roszkowska B., Bołtromiuk A., *Możliwości rozwoju rolnictwa w subregionie Puszczy Białowieskiej*, cz. I, *Diagnoza stanu rolnictwa*, „Optimum – Studia Ekonomiczne”, Białystok 2000.
9. Runowski H., *Ograniczenia i szanse rolnictwa ekologicznego*, SGGW, Warszawa 1996.
10. Żmija J., *Przedsiębiorczość w agrobiznesie a rozwój obszarów wiejskich w Regionie Małopolski*, Wyd. „Czuwajmy”, Kraków 1999.